

Válasz
Csorba László, Kovács Zoltán és Lővei Pál
„A kulturális örökség történeti értelmezései” című akadémiai doktori értekezésre
írt opponensi véleményeire

Bevezetés

Először szeretném megköszönni a három bíráló véleményét, mivel olyan interdiszciplináris kutatás eredményeinek értékelését vállalták, illetve végezték el körültekintően és inspirálóan, amelyek mindenképp újak számítanak nemcsak a hazai, de a nemzetközi bölcsész- és társadalomtudományok szempontjából is. A kulturális örökség fogalma viszonylag kevés hazai tudományos reflexiónak lett a tárgya annak ellenére, hogy a magyar tudományos, valamint tudománypolitikai diskurzusoknak legalább két évtizede szerves részévé vált. Mivel rendkívül szerteágazó az a terület, amit lefed, egyszerre több tudományág képviselői érezhetik, hogy reagálniuk kell e fogalom terjeszkedésére. Hazánkban elsőként a régészet, a muzeológia, a műemlékvédelem és a művészettörténet képviselői szembesültek a kulturális örökség intézményesülésének következményeivel az ezredfordulón, majd nem sokkal később a néprajzosok, illetve kulturális antropológusok is arra kényszerültek, hogy megpróbálják meghatározni a szellemi örökség új fogalmának viszonyát diszciplínájukhoz képest. A mind divatosabb városi örökség, illetve kulturális turizmus fogalmak tudományos értelmezését eddig leginkább eredeti módon a – meghatározóan brit – kulturális földrajzi iskola végezte el. Az örökséghez kapcsolt múltértelmezések pedig a történész számára sem lehetnek közömbösek, hiszen bizonyos társadalmi szereplők számára a két fogalom – történelem és kulturális örökség – annak ellenére felcserélhetővé vált, hogy az előbbi jóval régebbi intézményi háttérrel bír. Ebben a helyzetben külön intellektuális örömet jelentett számomra, hogy a három opponens három olyan diszciplínát képvisel, amelyek képviselői valószínűleg leginkább önreflexiót kell végezzenek mindazokkal a paradigmatiszós változásokkal kapcsolatban, amelyeket a kulturális örökség kortárs intézményesülése indukál, illetve amelyeknek az az eredményeként értékelhető.

Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a három opponens eltérő mértékben ugyan, de utalt a dolgozat tárgyával való személyes kapcsolatára: Csorba László művelődéstörténészként tagja volt a Szellemi Kulturális Örökség Szakbizottságának a 2000-es években; Kovács Zoltánt városföldrajzusként érinti a téma; míg Lővei Pál a kortárs hazai műemlékvédelem ellehetetlenülésében szerepet játszó örökség-diskurzus szempontjából ad személyes és az eredeti téma továbbgondolására ösztönző elemzést és kritikát. Mivel három különböző diszciplína elvárásrendszerével közelítenek a dolgozathoz, elemzésem más és más elemeire teszik a hangsúlyt, illetve eltérő problémákat és hiányosságokat emelnek ki. Bár a három gondolatgazdag értékelés önállóan is hosszabb választ érdemelne, amelynek megvitatására reményeim szerint a védést követően lehetőségem lesz, most együttesen, a közös szempontok kiemelésével fogok reflektálni. Válaszom hármas tagolásában először ezeket a **szempontokat** határozom meg, hogy ezután értelmezni tudjam az opponensek által megfogalmazott **hiányosságokat és kételyeket**, majd lezárásként a megfogalmazott **kérdések és javaslatok** megválaszolására teszek kísérletet.

Közös szempontok

Tudomány és örökség viszonya

A dolgozat kulcskérdése – ahogy arra minhárom opponens is rávilágít – a kulturális örökség és a tudomány, szűkebb értelemben a történettudomány viszonya. Mivel az örökség intézményesülése – legalábbis a paradigmaticus újkori forradalmakat adó Britanniában és Franciaországban – nagyjából egybeesik a történettudomány kialakulásával, azaz a 19. század első évtizedeivel, illetve a modernizáció visszafordíthatatlan belendülésének érzékelésével. Amíg a fejlődésbe vetett hit tartja magát, addig a racionalizálódó világot leghívebben leíró professzionizálódó tudományosság hite is szilárd. Nem véletlenül jelentette ki Karl Marx, hogy „egyetlen tudományt ismerünk el: a történelem tudományát”, illetve ezért nevezte Hartog a 19. század történettudományát „mindenhatónak”. A forradalmak kora ugyanakkor a fejlődés, a racionalitás és a 18. századi felvilágosodások kritikáját is elhozza szinte egyidőben a modern bölcsész tudományok születésével. Véleményem szerint az örökség fogalmának nyugat-európai megjelenése egyszerre magyarázható a modernizációból következő múlt- és hagyománytagadással, illetve a múlt elvesztése felett érzett aggodalommal és nosztalgiával.

Az örökség tehát egyszerre tud kapcsolódni a modernitáshoz (hiszen angol és francia nyelvterületen a műemlékvédelem és a muzeológia, azaz a szakmai múltvédelem és kanonizáció kidolgozását foglalja magában), illetve jelenti annak sokszor szentimentális kritikáját, amit az Európa-szerte virágzó tudós társaságok működése is jól szemléltet. A 20. század utolsó harmadától kezdve a fejlődés-alapú modernizációt felváltó prezentizmus belső feszültségeinek sokkal jobban megfelel a kulturális örökségben rejlő irracionális és misztikus múltértelmezés és identitás-konstrukció, amely Hartog szerint (nem szerintem, ahogy Lővei Pál említette /p.3./) a „történelem impotenciájához” vezetett. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy az örökség-diskurzus mentén akár le is lehet építeni a műemlékvédelem racionális és tudományos megközelítését adott politikai-társadalmi keretben, ahogy arra Lővei Pál is utal (p.2.). Itt fontos megjegyezni, hogy erre tudomásom szerint sehol nem került sor olyan radikális formában, mint hazánkban az elmúlt években. Az örökség ugyanis bolyhosan, a tudományok és a műemlékvédelem évszázados intézményei mellett ölt formát, azaz nem megszünteti a fennálló rendet, hanem idomul hozzá, és a lassú víz kitartásával lazítja fel annak határait.

Ebben az értelemben különösen releváns Csorba László megállapítása, aki „az alapító mítoszoknak” (p.2.) a csoportidentitások kialakításában játszott szerepére hivatkozva arra hívja fel a figyelmet, hogy talán nem olyan erős a tudomány és az örökség szemebállítása, ahogy Hartog és Lowenthal feltételezi. Hangsúlyoznom kell, hogy nem véletlenül alakítottam ki az elemzési modelletem több szerző véleményének felhasználásával. Hartog – a francia szellemi elit meghatározó tagjait adó École normale supérieure hagyományából építkezve – sokkal inkább látja ostromlott várnak a kritikai történettudományt, mint az angol földrajzos-történész David Lowenthal, aki az iskolai történelem megkerülhetetlen szerepét emeli ki a múlt- és emlékezetkonjunktúra korában. Ezért tartom a történettudomány és az örökség határmezsgyéjén mind erőteljesebben kialakuló szürke zónát (iskolai történelem, *Geschichtskultur*, *Public History*, stb., valamint a kulturális örökség tanulmányok) mindinkább megkerülhetetlennek, hiszen a tudományos és nem-tudományos múlt-és identitásértelmezések határa immár ezen a lépvidéken húzódik. Itt lehet – Csorba László találó szavaival élve – „visszacsempészni a tudományos kritikát az örökség nyelvébe.” (p. 3.)

Műemlékvédelem és örökségvédelem

Lővei Pál opponensi véleményének meghatározó eleme az örökségvédelem és a műemlékvédelem kapcsolata. Megállapításait több évtizedes szakmai tapasztalat hatja át, amely nemcsak tiszteletet parancsolóak, hanem a kutatás további útját is kijelölik. Helyesen emeli ki, hogy a hitelesség (*authenticity*) fogalma viszonylag új a műemlékvédelem, és főleg a hazai műemlékvédelem szókincsében (p.2.), ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy mivel ez a

világörökség két elvi oszlopa – hitelesség és integritás – közül az, ami a kulturális örökségre vonatkozik, az 1960-as évek vége óta szerepel referenciaként a nemzetközi diskurzusban. Igaz, hogy napjainkra visszaszorult a szakmai vitákból. Ez folyamat, azaz, hogy a tudományos szempontból oly fontos hitelesség megfoghatatlanná, és ebből kifolyólag szinte kellemetlenné válik az örökség nemzetközi diskurzusában – kulcskérdés az örökségvédelem és a műemlékvédelem, illetve a tárgyi kulturális örökség védelme szempontjából.

Az örökség megállíthatatlannak tűnő terjedése épp ezeknél a fogalmi buktatóknál állítható meg, amiből következik, hogy a műemlékvédelemnek és az identitás kategorizálására, kanonizálására és bemutatására létrejött többi tudományágnak nem kell feltétlenül átadniuk a helyüket az örökségvédelem számára. Az örökség hazai recepciója szorosán függ attól a politikai, kulturális és társadalmi közegtől, amely épp alkalmazza azt saját céljai érdekében. Ugyanakkor hangsúlyoznom kell, hogy nem volt szándékomban megírni a magyar műemlékvédelem történetét, mivel ez egy olyan hatalmas vállalkozás lenne, ami a jelen dolgozat terjedelmének többszörösét igényelné. A dolgozatban ugyanakkor felvettem annak fontosságát, hogy idővel elkészüljön egy összehasonlító elemzés arra vonatkozóan, hogy a nem angol, ill. francia nyelvű országokban hogyan történik meg az örökség intézményesülése. Lövei Pál gyors felmérése alapján – saját meglátásaimhoz hasonlóan – arra jut, hogy „nem magától értendő ... a magyarországi igyekezet a műemlékvédelem kulturális örökségre cserélésére”. (p.9.). Hogy Románia épp minket követ-e vagy valamely más nemzetközi példát, azt ugyan további kutatásnak kell ugyanakkor eldöntenie. Mindenesetre a kulturális örökség diskurzus alkalmazása remek indikátor lehet a kortárs rezsimek kultúra- és társadalom felfogásának elemzéséhez.

Hiányosságok, kételyek

Az elemzés szempontjai

A történettudomány és a kulturális örökség párhuzamos történeti összehasonlításánál Kovács Zoltán hiányolja, hogy nem térek ki külön e két tudományterület „térfelfogásában jelentkező különbségekre és hasonlóságokra” (p.3.). Ez a megállapítás a bölcsész-és társadalomtudományokban jelentkező térbeli fordulat után különösen relevánsnak tekinthető, főleg úgy, hogy a két szakterület időfelfogását külön vizsgálom. Ez utóbbira azért volt szükség, hogy fejlődésüket el tudjam helyezni a Kosseleck-Hartog-féle modellben, és ezáltal a nyugati modernizáció történetében. Ennek a fejlődésnek természetesen fontos térbeli vonatkozása is vannak, ahogy arra Kovács Zoltán rávilágít. Én itt a természetben élő (civilizálatlan, vad, stb.) emberhez való távolságot emelném ki. A térfelfogás külön értelmezési egységként való értelmezése talán azért elengedhető, mert a kulturális örökség egyrészt nem rendelkezik önálló térfelfogással, másrészt olyan léptékek közötti átjárhatóságot vindikál magának, ami egyrészt nem feltétlenül a sajátja, másrészt a hivatalos szövegeiben általában anélkül veszi át a tudománytól kölcsönzött térbeli fogalmakat, hogy azok saját reflexióját elvégezné. A Kovács Zoltán említett térkategóriák ugyanakkor (globális-lokális, Nyugat, Dél, stb.) mindenképp önálló elemzést érdemelnének a kulturális örökség korpuszára vonatkozóan.

Ugyanezzel az összehasonlítással kapcsolatban Lövei Pál kételyének ad hangot, hogy vajon az „Örökség” oszlopba joggal helyezhető-e a *Denkmalschutz* (p.8.). Az (angol-francia) örökség német recepciója külön könyvet érdemelne, de sajnos ez eddig nem készült el. A dolgozatban is idézett Astrid Swenson jól mutatja be, hogy a 19. században nemzetközi kontextusban a *heritage* és a *patrimoine* szinonimájaként használták a *Denkmal*-t (valamint a *Heimat*-ot, amennyiben összekapcsolták a védelemmel). Így talán nem annyira merész a *Denkmalschutz*-ot is az örökséghez kapcsolni, hiszen ugyanabból a talajból nőtt ki, amelyből angol és francia megfelelője. A probléma akkor jelentkezik, amikor a nemzeti diskurzusba belép a nemzetközi

fogalom, ami német esetben a semlegesnek korántsem nevezhető *Erbe* vagy a tényleg idegennek tekinthető *Kulturerbe*. A *Denkmal*, az *Erbe* és a *Kulturerbe* viszonyára nemhogy nem találni megfelelő szakirodalmat, de a német és osztrák kollégáikkal folytatott beszélgetések is inkább a recepció feldolgozatlan, mintsem lezárult jellegét támasztották alá. Az azonban tény, hogy a nemzetközi örökség-diskurzus nem bontotta le a gazdag német, ill. osztrák műemlékvédelmi hagyományt, inkább olyan reflexióra készítette, ami a megújult társadalmi-kulturális viszonyok mellett egyébként is elkerülhetetlen lett volna.

A történeti városi táj fogalomtörténete forrásbázisának kialakításával kapcsolatban Lövei Pál fenntartását fogalmazta abban az értelemben, hogy az elemzett dokumentumok egységesen kezelhetők-e, ill. tekinthetők-e mind jogi egyezménynek (p.5.). Elismerem, hogy alkalmanként túl megengedően hivatkoztam ezekre a forrásokra, ami miatt ezt a részt majd adandó alkalommal pontosítani is kell. Ugyanakkor a nemzetközi normaadó jogi dokumentumok a hivatkozás – és nem a jogi státuszuk – szempontjából nem tesznek különbséget az idézett források között. Ráadásul – ahogy erre a dolgozatban is utaltam – kivételes helyzet, hogy a történeti városi tájra vonatkozóan tudományos igényű összefoglaló munkák jelentek/jelennek meg, amelyek az eredeti – csak a jogi keretben és logikában maradó – hivatkozási hagyománnyal tudatosan szakítva szélesen és kritikai megfontolásokkal merít a nemzetközi dokumentumokból és azok tudományos–szakmai reflexiójából egyaránt.

Műemlékvédelem és örökségvédelem

Erre a problémára vonatkozóan a három bíráló közül természetesen Lövei Pál fogalmazott meg kritikai észrevételeket. Újra hangsúlyoznom kell, hogy a dolgozat tárgya nem a magyar műemlékvédelem története volt, de még nem is a magyar műemlékvédelem hatása a nemzetközi kulturálisörökség-védelmi szabályozásra. Ezzel magyarázható, hogy a disszertáció bibliográfiájában nem, vagy csak egyes konkrét helyszínekre (Hollókő, Pannonhalma) vonatkozóan jelennek meg hivatkozások. Hasonlóképp az osztrák vagy a német műemlékvédelem nemzeti történetének a megírására sem vállalkozhattam. A második és a harmadik fejezetben azt vizsgáltam, hogy a történeti városi táj milyen forrásokból táplálkozott, illetve milyen szerepe volt annak nemzetközi meghatározásánál a bécsieknek.

Persze nagyon tanulságos lenne annak elemzése – ahogy Lövei Pál utal rá –, hogy az 1980-as évek hazai műemlékvédelmi eredményei hogyan termékenyítették meg a nemzetközi diskurzust épp egy olyan korszakban, amely a nyíltan új fogalmakat (kultúrtáj, szellemi örökség, kulturális sokszínűség, kulturális jogok) körvonalazó 1990-es évek előkészítésének tekinthető. Egy olyan kegyelmi állapotnak, amikor a nyugati, tárgyi örökségi/műemléki diskurzus még mérvadó volt, és amikor a hazai politikai helyzetből adódó nyitottság immár könnyű átjárást biztosított a magyar és nemzetközi fórumok között. Így akár össze is kapcsolható az 1983-as Történeti Városok Bizottságának létrehozása Eger központtal, a Világörökségi Konvenció 1985-ös – a keleti blokk harmadik államaként való – ratifikálása, a két első magyar világörökségi helyszín elfogadása 1987-ben, a meghatározó magyar szereplés az 1987-es Washingtoni Karta megfogalmazásában, valamint az 1988-as nemzetközi ráckevei, a városi műemlékvédelemről szóló konferencia. A két első világörökségi helyszínnek mind a felterjesztési dokumentációja, mind az 1989-as kezelési terve kiváló szakmai anyag, amely magában hordozza mindazokat az újításokat (például Budapest látképként való levédése előrevetíti a városi táj fogalmát), amelyek következtek ennek az évtizednek a pezsgő szellemiségéből és a magyar műemlékvédelmi szakma nemzetközi beágyazottságából. A rendszerváltást követően tehát méltán lehetett arra számítani, hogy az új nemzetközi diskurzusba szervesen fog illeszkedni az egyes területeken élenjáró magyar műemlékvédelmi hagyomány. Hogy nem ez történt, az már az 1990-es évek második felétől megfigyelhető

például a világörökségi felterjesztések egyre kritikátlan szövegeiből, ahogy arra a dolgozat két utolsó fejezetében is utaltam.

A Világörökségi Központ 2002-es budapesti ülésekor és a két új magyar világörökségi helyszín elfogadásakor (Tokaj-Hegyalja, illetve az Andrássy út mint a budapesti helyszín kiterjesztése) még nem tűnt reálisnak, hogy ezután legalább 15 évig nem lesz új magyar világörökségi helyszín. A 2005-ös Bécsi Memorandumot adó konferencián viszonylag népes, de korántsem meghatározó volt a magyar delegáció: a konferencia mintegy 750 résztvevője között 16 volt magyar, akik 5 hazai intézményt képviseltek (Monostori Erőd–7, ICOMOS–4, KÖH–3, Magyar Világörökségi Hivatal–1, 2q Turisztikai Kutató Közkereseti Társaság –1) a konferencia hivatalos résztvevői névsora szerint. A bécsi műemlékvédelmi hagyomány természetesen jelen volt, ahogy arra Lővei Pál is utal (p.4.) – Eva-Maria Höhle a 12 tagú Szakmai Tanácsadó Csoport tagja volt –, de a Bécsi Végrehajtó Bizottságban már nem volt benne és a szakmai előadók között sem szerepelt. Szakmai szempontból a konferencia bécsi meghatározó személyisége mindenképp Manfred Wehdorn, a városháza építészeinek köre, valamint az interdiszciplináris *Europaforum* tekinthető.

Lővei Pál megjegyzi, hogy a kultúrtáj-fogalom kialakulása „nem kizárólag a tájfogalom eszméje kibővülésének köszönhető”, hanem lehetőséget teremt a déli államok helyszíneinek könnyebb felvételére (p.5.). Ez nemcsak igaz, de általában az egyik leggyakrabban hangoztatott ismérv, amit azért nem emeltem ki külön, mert egyrészt annyira magától értetődőnek tartottam, másrészt a tájhoz kapcsolódó második és a hetedik fejezetben arra kérdeztem rá, hogy a kulturális örökség fogalmi bővülése mennyiben feleltethető meg a bölcsész- és társadalomtudományok kortárs fogalomkészletében bekövetkező változásoknak. A kultúrtáj kapcsán merül fel Lővei Pál másik kritikája, mely szerint Wachaut 1907-ben nem kultúrtájként méri fel az osztrák műemléki topográfia számára, hanem pusztán a közigazgatási beosztást követik a felmérés során. Itt Manfred Wehdorn következtetésére támaszkodtam, amikor összekötöttem az osztrák kultúrtáj-alapú műemlékvédelmet az osztrák műemléki topográfia kezdeteivel. Véleményem szerint további kutatásnak kell eldönteni, hogy Wehdorn megállapítása egy kortárs fogalom célzott visszavetítése-e az időben, vagy megfigyelhető-e valamiféle korai tájszemlélet az osztrák műemlékvédelemben.

Szintén Lővei Pál felvetésére reagálva (p.8.) – szeretném röviden megindokolni, hogy miért nem használtam a 2005-ös Farói Egyezményt, illetve a 2007-es „Európai Nyilatkozatot”. Mint a dolgozatban is utaltam rá, az EU örökség-diskurzusa sok szempontból más utakon jár, mint az UNESCO-é, ami külön elemzést érdemelt volna. Mivel az EU nem használja a történeti városi táj fogalmát, csak azt a négy európai dokumentumot vontam be az elemzésbe, ami a történeti városi tájhoz kapcsolódó szakirodalom említ. Az EU kapcsán fogalmazódik meg Lővei Pál egy másik kritikája, mely szerint nehezen igazolható, hogy a kulturális örökség hazai politikai intézményesülése az 1990-es évek végén az EU-s csatlakozással járó jogharmonizáció velejárója lett volna (p.9.) Bírálónak abban feltétlenül igaza van, hogy a műemlékvédelem alapvetően tagállami jogkör, így nem volt a harmonizáció tárgya. „Velejárója” alatt én arra utaltam, hogy a jogharmonizáció során a magyar jog- és törvényalkotás bekerült egy olyan EU-s jogi diskurzusba, amely addig nem létező fogalmak bevezetésével járhatott. Az örökség – épp hazai reflektálatlan jellegéből következően – ideálisnak bizonyulhatott a kortárs nemzetépítés mitikus, emlékezet-, megemlékezés- és fesztiválközpontú irányba való elmozdításához. Ebben a kontextusban érdemes tehát értelmezni a műemlékvédelem intézményi átalakulását is, melynek során jogos kritikával illett Lővei Pál arra vonatkozóan, hogy a néhai Forster Központ átvette-e a KÖH szerepét: valóban csak részben örökölte meg jogelődje szerepét (p.9.). Pontosabban kellett volna fogalmaznom.

A közép-európai örökségvédelem mintáinak kidolgozása kapcsán Kovács Zoltán fenntartását fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy a poszt szocialista országokban nagyobb megbecsülést élveznének-e a népi hagyományok, mint Európa más részein (p.5.). Ilyen sommás megfogalmazásra annak kapcsán jutottam, hogy az UNESCO egész nyugati régiójában mindössze hét falu szerepel a világörökségi listán, amelyből kettő brit utópisztikus ipari település a 19. századból, egy amerikai indián falu, valamint egy grúz falusias tájegység. A három karakteresen népi-folklorisztikus falu közép-európai. Grúzián kívül más európai ország nem jelölt falut. Ez nem azt jelenti, hogy más országokban a folklór hagyomány ne lenne védelem alatt. A kulturális világörökségi elemzés olyan jellegzetességeket határoz meg, amelyek tovább finomíthatók például a szellemi örökség elemeivel. Elgondolkodtató, hogy míg a legtöbb európai ország népi hagyományokat és gyakorlatokat rak fel a listára, addig Németország első eleme a társadalmi csoportok közötti együttműködés elve és gyakorlata volt 2016-ban.

A világörökség-építés modellszerűségével kapcsolatban két opponens fogalmaz meg kritikákat, amelyek szerintem a disszertáció szövegének finomításával, pontosításával könnyen tisztázhatók. Az örökségi helyszínek kiválasztásánál nem arra próbáltam meg utalni, hogy azt ne az állami hivatalok konstruálnák meg (Lövei Pál, p.7.), hanem inkább arra, hogy az adott országok jelölési évtizedeiben változó szereplők és politikai rendszerek ellenére mégiscsak kirajzolódna a nemzetépítés kortárs mintázatai. Ezek annyiban „hivatalosak” (Csorba László, p.7.), hogy általában az országok nemzeti brand- vagy imázsépítésének gerincét képezhetik, ahogy a Hungarikum-lista is fenntartás nélkül integrálja mind a szellemi, mind a kulturális világörökségi magyar elemeket és helyszíneket. Ezek recepciója, illetve az állam által való felhasználások további értelemezést és elemzést kíván, ahogy azt Csorba László teljes joggal javasolja. Mivel az örökség kortárs nemzetépítésben játszott szerepe kulcskérdés a történész számára, annak ellenére vittem el ebbe az irányba a vizsgálatomat, hogy így a városi örökség további kifejtése a negyedik fejezettől kezdve elmaradt, amivel kapcsolatba Kovács Zoltán sajnálatát fejezi ki (p.5.).

Itt fontos megjegyezni, hogy a dolgozat egyik rendező elve a közösség, illetve a társadalmi szereplők különböző köreinek szerepe a kulturális örökség meghatározásában és gyakorlatában. A közösség meghatározása már az első fejezetben jelentős szerepet kap, a második fejezetben nemcsak a három elemzési szempont egyike, hanem ez vezet tovább a harmadik, majd a negyedik fejezethez. Az örökség közösségei – legyenek azok a helyi gyakorlatok hordozói vagy a tudósok – tehát elemzésem gerincét jelentik. Ezért nem értem Lövei Pál azon kritikáját, mely szerint „az örökségközösség fogalma” csak a dolgozat végén kerül elő (221. oldaltól)” (p.8.). Ennek a félreértésnek a tisztázására a vitán vagy utána érdemes lenne sort keríteni.

Formai kifogások

A formai kifogások esetében előljáróban el kell mondanom, hogy a dolgozat 2016 tavaszi leadása óta megjelent annak könyv változata a múlt év decemberében (Sonkoly Gábor: *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései*. Budapest, Eötvös Kiadó, 2016), amelyben az opponensek által kifogásolt hibák és következetlenségek jelentős részét kijavítottam azelőtt, hogy ezeket a jogos kifogásokat megismertem volna. Ennek megfelelően:

- ✓ Mind a 2002-es *Budapesti Nyilatkozat* (p.54.), mind a benne szereplő négy világörökségi stratégiai cél (a „4C”) kifejtésre kerül a városi örökség fogalomtörténete kapcsán. (Ezt Lövei Pál hiányolta.)
- ✓ A világörökség történetének *oral history*-szerű feldolgozására nem volt lehetőségem. Ez egy újabb dolgozat témája lehetne. Mindazonáltal hivatkozok Christina Cameron és

Mechtild Rössler 2013-as munkájára (*Many Voices, One Vision: The Early Years of the World Heritage Convention*, New York, Routledge), amely ezzel a módszerrel dolgozza fel a Világörökségi Egyezmény születésének körülményeit. A két szerző fontos funkciókat viselt az UNESCO-ban, ami lehetővé tette számukra egy ilyen munka elvégzését, ami az én esetemben nyilvánvalóan jóval nagyobb kihívást jelentene. Nem véletlen, hogy erre Isabelle Anatole-Gabriel, az UNESCO Világörökségi Osztályának Nyugati régióért felelős vezetője sem vállalkozott legújabb könyvében (*La fabrique du patrimoine de l'humanité. L'Unesco et la protection patrimoniale /1945–1992/*, Paris, Sorbonne–MSH, 2016). A magyar műemlékvédelem történetének *oral history* alapú feldolgozása ugyanakkor mindenképp kívánatos lenne! (Válasz Lővei Pál felvetésére.)

- ✓ Az ábrák a könyvben is fekete-fehérek, de immár a szürke szín alkalmazásának köszönhetően értelmezhetően követik a szövegben található megállapításokat. (pp. 108-109., 189.) (Ez Kovács Zoltán észrevétele volt.)
- ✓ A második fejezet adatbázisának összeállításakor bekövetkezett minden kvantitatív módszert használó kutató rémálma: a források végleges száma eggyel eltért a szövegben és a lábjegyzetben. Ezt az elírást a könyvben korrigáltam, a forrásaim száma így 43. Kovács Zoltán kifogásolja, hogy nem magyarázom az adatbázis összeállításának szempontjait, illetve nem indoklom, hogy miért csak egyetlen nemzeti dokumentumot (a holland *Belvedere Memorandumot*) integrálok az adatbázisba. Az adatbázis hiányosságaként Lővei Pál az athéni és a velencei karta közötti időszakra kérdez rá. Mivel a második fejezet témája a történeti városi táj fogalomtörténete volt, az ezen fogalom szakirodalmában nevesített nemzetközi dokumentumokból indultam ki, majd – hógolyószerűen – az idézett dokumentumok preambulumban idézett további dokumentumokat is felvettem a fogalomtörténeti adatbázisba. Így alakult ki a 43 elemes adatbázis. Ezt implicite elmagyarázom a dolgozatban, de valószínűleg világosabbá kellett volna tennem, hogy a további bővítés esetlegessé tette volna az adatbázist. Ezért nem szerepel hivatkozás az athéni és a velencei karták között eltelt időszakra, illetve ezért csak a holland dokumentumot vettem fel a nemzeti dokumentumok közül. Az UNESCO városi örökségre vonatkozó hivatkozásai egyébként sosem említenek más dokumentumot az alapító jogi eszköznek tekintett Velencei Karta előtt, mint az Athéni Kartát.

Kérdések, javaslatok

A három bírálatban a kételyek és a kritikák említése mellett hét kérdést, illetve javaslatot találtam, melyek rövid, célzott megválaszolásával szeretném lezárni a válaszomat. Ezek a kérdések két csoportba oszthatók: egyrészt (1) a védett örökség, illetve örökségközösség jelen helyzetére, illetve meghatározására, másrészt (2) a kulturális örökség tudománnyá válásának módozataira vonatkoznak.

1.1. Bécs világörökségesítése kapcsán kérdez rá Kovács Zoltán arra, hogy véleményem szerint mi lenne az „üdvözítő eljárás” a városi örökség zónásítása során (p.5.). Ennek megválaszolására azért sem vállalkozhatom, mert az üdvözítő megoldások kidolgozása a városvédelem szakembereinek több évtizedes munkájával sem sikerült. Történészként inkább arra vállalkozom, hogy bemutassam a megfogalmazott megoldási irányok, illetve a hozzájuk kapcsolódó megoldások rendszerét, és megpróbálom ezeket egy egységes szempontrendszer szerint vizsgálni, illetve egymáshoz képest értékelni, ahogy azt a dolgozat eredményeinek továbbfejlesztésével elkészült angol nyelvű könyvem konklúziójában megtettem. (Sonkoly Gábor: *Historical Urban Landscape*, New York, Palgrave-Macmillan, 2017) Eszerint a történeti városi táj és az UNESCO városi világörökségi helyszíneinek ellenőrzésére manapság

leginkább használt vizuális integritás fogalma a megoldások két végpontját jelentik, amelyek között legalább hét olyan fogalmi kísérletet találunk, amelyek más és más szempontok kiemelésével kísérelnek meg a városi örökség komplexitásának kivetítését a városi térre. Ezeket a fogalmakat az alábbi táblázat tartalmazza:

Fogalom	Intézmény	Referencia-városok
Történeti városi táj (<i>Historic Urban Landscape</i>)	UNESCO	Dudzsiangjan, Sanghaj, Suzhou, Tongli (Kína); Ajmer-Puskar, Hyderabad, Varanasi (India); Rawalpindi (Pakisztán), Ballarat (Ausztrália), Levuka (Fidzsi), Cuenca (Ecuador)
Élő városi örökség (<i>Living Urban Heritage</i>)	ICCROM	Hoi An (Vietnam)
Városi szellemi kulturális örökség (<i>Intangible Urban Cultural Heritage</i>)	UNESCO	Brugge, Cordóva, Marrakesh, Palermo, Peking, Bécs
Fenntartható város (<i>Sustainable City</i>)	Delhi Development Authority	Hauz Khas Village, Delhi (India)
Közösség-alapú városi stratégiák történeti városokban/Városi referenciaterv (Community-led Urban Strategies in Historic Towns / Town Reference Plan)	Európai Bizottság	Gori (Georgia), Gyumri (Örményország), Lutsk (Ukrajna), Soroca (Moldva), Zagatala (Azerbajdzsán)
Integrált Városi Kulturális Örökség Kezelési Terv (<i>Integrated Urban/Cultural Heritage Management Plan</i>)	Európai Bizottság	Grác, Liverpool, Lublin, Nápoly, Poitiers, Regensburg, Segesvár, Valencia, Valetta, Vilnius
Közösség-alapú Védelem (<i>Community-driven Conservation</i>)	ICOMOS	Még nincs konkrét város
Átfogó Városfejlesztés (<i>Comprehensive Urban/Development</i>)	Havanna Várostörténetésének Hivatala	Havanna
Vizuális integritás	UNESCO	Világörökségi városi helyszínek

1.2. Csorba László javasolja, hogy az örökségvárosok története kapcsán érdemes lenne részletesebben tárgyalni Velence emblemikus esetét (p.5.). Ezt azért nem tettem meg a dolgozatban, mivel Velence városvédelmi szempontból szomorú története a leginkább

dokumentált a szakirodalomban. Nemcsak a város, de képviselői is emblematikusak a nemzetközi szakirodalomban és intézményekben. Francesco Bandarin, az történeti városi táj fogalmának atyja, az UNESCO Világörökségi Hivatalának egykori vezetője, illetve a Kultúra területének jelenlegi vezetője, velencei építész, aki egyben az *Università Iuav di Venezia* oktatója, ahol Enrico Fontanari professzor vezetésével a történeti városi táj kutatása folyik.

1.3. Hollókő kapcsán Csorba László veti fel az amerikai Plimoth Plantation-nal, illetve a stockholmi Skansennel való összevetést. Amikor 1989-ben egyetemistaként jártam a Plimoth Plantation-ben, igazán nagy hatással volt rám az akkor még alig ismert élő múzeum. Az azóta eltelt években megfigyelhető, hogy a korábban eltérő regiszterhez tartozó angolszász élő múzeumok, francia ökomúzeumok, illetve a főleg Észak- és Közép-Kelet Európára jellemző skanzenek jellegüket és tevékenységi körüket tekintve jelentősen közeledni kezdtek egymáshoz, ami mindazonáltal az örökség-fogalom hasonló irányú változásával is megfeleltethető. Hollókő – valamint Holašovice és Vlkolinec – nemcsak mint világörökségi faluként, hanem a műemlékvédelemből kinőtt élő múzeumként való értelmezése, és a falusi örökségvédelem idézett hagyományaival való összevetése mindenképp indokolt, és fontos eredményekhez vezethet a népi örökség kortárs értelmezése szempontjából.

1.4. Ezzel a problémával, konkrétan az örökségközösség kulturális és vallási gyakorlataival kapcsolatban kérdez rá Csorba László arra, hogy vajon milyen a tömegturizmus felé exponált individuum csoporttudata és hitvilága. Ez a kérdés számomra alapvető, mivel egyrészt elvezet az örökségközösségekben felbolyhosódó magán- és közszférát elválasztó határ problémájához, másrészt a vallási örökségnek nevezett kortárs hitéleti formák kérdéséhez, amelyek kulcsfontosságúak a kortárs társadalmak megértésénél, és amelyek későbbi vizsgálatához olyan példákban szeretnék kiindulni, mint a párizsi EHESS-on található CéSor (*Centre d'études en sciences sociales du religieux*) kutatócsoport interdiszciplináris kutatásai.

2.1. A kulturális örökség tudományos intézményesülésével kapcsolatban Kovács Zoltán teszi fel azt a kérdést, hogy felfogható-e „egységes tudományként a kulturális örökség tanulmányok”, illetve, hogy „mi ennek a tudománynak a pontos helye a tudományok rendszerében” (p.2.). A kulturális örökség tanulmányok eddigi hazai és nemzetközi tapasztalatai azt bizonyítják, hogy erre a kérdésre általános válasz nem adható. Az örökség-tanulmányok kialakulását az adott ország tudományos hagyományai, illetve az örökség fogalom nemzeti története, illetve recepciójának okai, körülményei határozzák meg. A dolgozatban már utaltam a francia és az angol folyamatokra, így most csak a hazai példán szemléltetném, hogy hogyan intézményesül a második fejezetben szürke zónaként aposztrofált területen a kulturális örökség kutatása. 2008-ban – György Péterrel – elsőként nyújtottuk be hazánkban a kulturális örökség mesterszak létesítése iránti kérelmet a MAB-hoz, 2015-ben pedig az MRK Bölcsész- és Társadalomtudományi Bizottsága részéről felkértek, hogy koordináljam ugyanezen szak KKK-jának felülvizsgálatát. Így némi rálátásom van arra, hogy e szűk egy évtized alatt hogyan indultak el a kulturálisörökség-képzés itthon. Az öt épp működő képzés öt különböző diszciplínához kapcsolódik (történelem /ELTE/, medievisztika-régészet /CEU/, irodalomtudomány /Szeged/, borászat /Eger/, illetve felnőttképzés /Pécs/), és annak ellenére, hogy a KKK értelemszerűen egységes, eltérő tartalmú képzésekről van szó, amelyet a befogadó tanszék profilja határoz meg. Közös jellemzőnek tekinthető, hogy minden képzés az un. alkalmazott bölcsészettudományok irányába mutat, azaz hasonló logikát követ, mint a német egyetemeken *Geschichtskultur* vagy az amerikai egyetemeken elterjedt *Public History* képzések. A legújabb jelek alapján az örökséggel szemben korábban fenntartásokat megfogalmazó tudományágak (muzeológia, régészet és talán a művészettörténet) is nyitottabbnak mutatkozik, és ezzel kapcsolódnak a nemzetközi tendenciákhoz. Összegezve

tehát a kulturális örökség tudomány egy folyamatos formálódó diszciplínának tekinthető, amely fő jellemzője, hogy interdiszciplináris és a tudományt a társadalommal összekapcsoló újszerű elvárások (*co-creation*) terepe, amely egyszerre hivatott arra, hogy a társadalom számára közvetítse a kritikai megközelítés szükségességét és a tudományos kutatás hasznát, valamint érzékenyvé tegye a kutatókat a kortárs társadalmi-kulturális folyamatokra, igényekre. Ebben az értelemben az intézményesülését felvállaló tudományág segédtudományának tekinthető.

2.2. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik Csorba László kérdése, mely szerint „vannak-e olyan «jó gyakorlatok» az örökségvédelem területén, amelyek ... megpróbálják a tudományos normákat valamiképp visszahozni?” (p.4.) Természetesen a nálunk jóval régebbi örökségdiskurzusssal rendelkező angolszász és frankofón területeken számos ilyen „jó gyakorlatot találunk”. A főleg ausztrál, kanadai és skandináv kutatókat tömörítő Kritikai Örökség Tanulmányok Szövetsége számos kiadványt jelentetett meg, konferenciát rendezett, ahol elkezdtek a kulturálisörökség-tanulmányok paradigmájának kidolgozását. Ezek bemutatása hosszabb értekezést igényelne. Francia nyelvterületről az egyik személyes kedvencemet említeném, az Avignoni Egyetem „Színház és örökség” mesterképzését, ahol a nemzetközi előadó- és filmművészeti fesztiválokban gazdag Dél-Franciaországhoz kapcsolódó képzés az örökségesítést és annak ritualizált aktusait célzottan a befogadó szempontjából méri, értékeli. Hely hiányában csak felsorolásszerűen említem a Québec-i Laval Egyetemet, a Roma 3-t, illetve a Marrakesi Cadi Ayyad Egyetemet, ahol személyesen is volt szerencsém megtapasztalni, hogyan válhatnak egy városi közösség identitása számára meghatározóvá a kulturális örökséget elemző és interpretáló kutatók.

2.3. Ezzel elérkeztem Lövei Pál opponensi véleményének nyitó kérdéseire, mely szerint „mit is kellene a történettudománynak lépnie ... az új szemléletmóddal szemben?” (p.1.) Való igaz, hogy nem foglalkoztam nyíltan állást ebben a kérdésben a dolgozat során, mivel számomra a dolgozat maga a válasz. A kulturálisörökség-diskurzus megjelenése ugyanis nemcsak a leginkább érintett néprajzost, műemlékvédelmi szakembert vagy muzeológust készíteti állásfoglalásra, hanem miatta a történészeknek is el kell hagynia a komfortzónáját. Egyrészt a múltnak jelenlegi politikai és társadalmi használatából adódó (rég) új szerepek kapcsán – amiről az első fejezetben részletesebben írtam – másrészt a kortársiság elvárása révén, ami azt jelenti, hogy a történészek egy szélesebb publikum felé kell mindinkább bizonyítani, hogy kutatása releváns a jelen számára. Ez utóbbi talán a prezentizmus legfontosabb hatása a történetírásra. Véleményem szerint tehát a történészeknek nem úgy kell foglalkoznia a kulturális örökséggel, valamint az történeti emlékezet és megemlékezés számtalan rokon formájával, hogy beáll örökségcsinálónak valamilyen átmeneti haszon vagy elismertség reményében, hanem úgy, hogy a társadalom szinte minden szegmensében felerősödött múlt iránti érdeklődést kihasználva megtalálja azokat a csatornákat, ahol a kritikai múltinterpretálás technikáit és eredményeit átadhatja.

Végezetül még egyszer szeretném mindhárom bírálónak megköszönni gondolatébresztő és támogató véleményüket. Remélem válaszból is kiderült, hogy olyan alapvető szempontokra hívták fel a figyelmemet, amelyek kutatásom további folytatása szempontjából is meghatározóak lesznek.

Budapest, 2017. május 23.

Sonkoly Gábor